



го ворога – більшовицького режиму. Хоча водночас стверджувалося, що євреї є його найвідданішою опорою й авангардом московського імперіалізму в Україні [4].

У свою чергу, А. Подольський зазначає, що на території Західної України в підпіллі продовжував існувати український національний рух, що носив антипольський, антирадянський і до середини 1940-х рр. антисемітський характер. Дослідник також стверджує, що роль євреїв в українському національному русі 1917–1920 рр. почала піддаватися ревізії після вбивства С. Петлюри в Парижі 1926 р. С. Шварцбардом як помста за жорстокі погроми 1918–1919 рр. [5].

М. Гон, досліджуючи українсько-єврейські стосунки означеного періоду, стверджує, що організатором масштабних виступів на Волині, спрямованих проти євреїв, виступала саме ОУН. Такий висновок він робить на основі аналізу матеріалів суду, що відбувся в січні 1937 р. у Рівному та, згідно яких, близько двадцяти засуджених за членство в ОУН, крім проведення “антидержавної діяльності”, одночасно були обвинувачені “в підпалах жидівських крамниць” [6].

Натомість історик М. Царинник вказує, що антисемітські упередження ОУН-б були і програмними, і погромними. Націоналісти вважали, що євреїв треба позбутися, а суперечки точилися тільки навколо того, як досягти цієї мети [7].

Аналізуючи ідеологічні засади визвольного руху, В. Вятрович стверджує, що ідеологія українських націоналістів не містила положень, які давали б підстави звинувачувати ОУН в антисемітизмі. У відновленій незалежній державі євреям гарантувалися рівні громадянські права та обов’язки. Керівництво визвольного руху намагалося залучити євреїв до спільної боротьби. Крім цього, вчений переконує, що ОУН не дозволила собі в ідейно-політичній площині опуститися до антисемітизму [8].

О. Гогун та О. Вовк зазначають, що випадки участі бандерівців в єврейських погромах були, але мова йде про окремі інциденти, а не про планомірну участь у геноциді. Автори стверджують, що діяльність українських повстанців була не чужою євреям – вихідцям з України, для яких українська мова нерідко була другою, а можливо і першою рідною мовою [9].

У той же час Є. Наконечний стверджує, що приписування структурам ОУН організації у Львові єврейських погромів є зловмисною вигадкою українофобів з метою дискредитації української визвольної боротьби. Аналізуючи постанову Другого великого збору ОУН, вчений доходить висновку: згідно наведеної постанови, чітко й ясно впливає, що ОУН завбачливо виступила проти єврейських погромів. Більше того постанова виразно застерігала не ототожнювати антисоветизм з антисемітизмом [10].

Отже, в сучасній українській історіографії немає єдиного погляду на проблему політики організацій українського національно-визвольного руху 1939–1945 рр. щодо єврейського населення. Проблема антисемітизму в ідеології ОУН залишається дискусійною та потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

1. Потічний П., Астер Г. Українсько-єврейські відносини: теорія та практика // Голокост і Сучасність. Бюлетень українського центру вивчення Голокосту. – 2003. – № 11 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.holocaust.kiev.ua/bulletin/vip11>.
2. Вятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позицій на тлі катастрофи. – Львів, 2006 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com>.
3. Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейські питання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. – К., 1994. – Т. 1.

4. Грицак Я. Українці в антисемітських акціях уроки Другої світової війни // Незалежний культурологічний часопис “Г”. – 1996. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua>.
5. Подольський А. Проблема колаборації в добу Голокосту на теренах України та Латвії: спроба компаративного підходу // Голокост і Сучасність...
6. Гон М. Українці та євреї Західної України другої половини 1930-х років: латентна війна // Сучасність. – 2003. – № 9.
7. Царинник М. Золочів мовчить // Критика. – 2005. – № 10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukraine-poland.com>.
8. Євреї в Українському Визвольному Русі /Прес-центр ЦДВР, за повідомленням Прес-центру СБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://upa.in.ua/book/?p=88>
9. Гогун А., Вовк А. Євреї в боротьбі за незалежну Україну // Корни. – 2005. – № 25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oun-upa.org.ua/gogun/pub07.html>
10. Наконечний Є. Шоа у Львові. – Львів, 2006.

Г. М. Голиш, Л. Г. Голиш

СТАН ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ УЧАСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН ПІДОКУПАЦІЙНОЇ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКОМУ АНТИНАЦИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ 1941 – 1944 рр.

Наукове сьогодення характеризується виразною іманентною потребою вітчизняної історичної науки в постійному з’ясуванні стану осягнення минувшини. У цьому зв’язку ґносеологічно перспективним є звернення до історіографії становища неповнолітніх українців уроки війни СРСР з нацистською Німеччиною. На особливу увагу, з огляду науково-виховного потенціалу, заслуговує проблема участі юних українців в антинацистській боротьбі. Попри очевидну актуальність теми, вона залишається не вивченою й у контексті її історіографічного наповнення. Відтак, метою цієї статті є аналіз історіографічного доробку вчених проблеми участі дітей і підлітків підкупаційної України в антинацистському русі Опору.

Наукові дослідження з окресленої проблематики умовно можна поділити на два періоди: українсько-радянський (1940-і – 1991 рр.) і сучасний (1991 – 2011 рр.). Перший період історіографії питань участі неповнолітніх українців в антинацистській боротьбі, на нашу думку, включає в себе три етапи: 1) від початку 1940 – до середини 50-х рр.; 2) від середини 1950-х – до 1985 рр.; 3) 1985 – 1991 рр.

Уже 1943 р. з’явилися перші праці, присвячені тяжкому становищу цивільного населення підкупаційної України, включаючи і його наймолодшу частину. Після визволення східних областей України побачили світ публікації, присвячені подвигу юних підпілляників м. Краснодона [1]. Це були невеликі за обсягом праці, які не завжди відповідали стандартам наукової літератури, мали риторичний стиль викладу, а їх автори подавали подекуди недостовірні факти і неадекватні оцінки. Проте, немає підстав заперечувати наукову цінність цих первістків історіографії проблеми, адже завдяки їх синхронності досліджуванім подіям, вони забезпечували оперативне акумулювання важливої інформації.

У створення літопису війни певний внесок зробили українські журналісти та письменники. Численні нариси, вміщені на сторінках тогочасної періодики, подають переважно достовірну, хоча й заідеологізовану, картину подій війни. Безпосередньо становищу юних громадян у воєнні роки присвячено чимало публікацій у комсомольській та піонерській пресі [2]. На наш погляд,



нелогічно заперечувати важливу роль такої публіцистики у нагромадженні фактологічної бази проблеми, що досліджується.

У перше повоєнне десятиріччя спостерігалася значна активізація досліджень з історії війни, але їх людський вимір, особливо дитячий, здебільшого, залишався поза увагою науковців. Утім, реверанси в бік означеної проблематики спостерігалися і на цьому етапі. Деякі факти сприяння з боку неповнолітніх громадян діям винищувальних батальйонів в період оборонних боїв 1941 – 1942 рр. знаходимо на сторінках дисертації П. Балкового [3]. Міфологізовані сюжети про участь дітей та підлітків у антинацистській боротьбі містять і видання ЦК ВЛКСМ [4]. Першим же до питання героїзму українських школярів у роки війни звернувся Ф. Лисенко [5]. Однак усі тогочасні публікації мали вади радянської методології, основою якої був жорсткий ідеологічний прес та безальтернативність.

Досить плідним у вивченні питань історії німецько-радянської війни був наступний етап (до середини 1980-х рр.). У цей час, за підрахунками В. Стецкевича, вийшло 70 % радянської наукової продукції з воєнної тематики [6, 641]. Насамперед заслуговують на увагу фундаментальні видання, які побачили світ у 1960 – 80-х рр. [7 – 9].

Так, вивчаючи розгортання патріотичних рухів, деякі дослідники відводили у своїх працях, хоча й скромне, місце представникам підростаючого покоління. Так, П. Балковий навів окремі приклади допомоги неповнолітніх формуванням народного ополчення [10]. У свою чергу, досліджуючи роль комсомольців у розгортанні патріотичних рухів на початковому етапі війни, О. Перехрест звернувся до окремих фактів життя підлітків тієї доби, щоправда, подаючи цей матеріал як додатковий та ілюстративний [11]. Глибиною аналізу проблем становища і життєдіяльності різноманітних верств цивільного населення періоду війни відзначається монографія М. Ковалю. Він висвітлює і окремі сюжети залучення неповнолітніх громадян до патріотичних рухів через юнацькі комуністичні структури [12].

В окремих дослідженнях простежується звернення до фактів участі неповнолітніх у різноманітних формах руху Опору. Досить ґрунтовно охарактеризував боротьбу молоді України з окупантами П. Тронько [13]. Участь юних українців у спротиві нацистам згадується також у працях М. Гриценко, В. Кульпинського, В. Кучера [14] та ін. Фрагментарна інформація про неповнолітніх у партизанських формуваннях та підпільних осередках України подана у монографії М. Трушенка, присвяченій подвигам комсомольців у роки війни [15]. До сприяння радянським військам з боку неповнолітніх під час Корсунь-Шевченківської битви звертався у своїй праці В. Сергієнко [16].

Окремо слід згадати збірник „Діти-герої”, який витримав чотири видання і певний час був важливою складовою методичної бази військово-патріотичного виховання підростаючого покоління у СРСР [17]. Фактично це перше спеціальне видання, присвячене юним учасникам руху Опору. Позитивними рисами книги є солідна фактографічна база, охоплення значного кола персоналій, належна ілюстративність. З іншого боку, матеріали видання добиралися відповідним чином, залишаючи осторонь ідеологічно «невиграшні» сюжети. Як і у всій тогочасній науковій літературі, в ньому переважає мажорна тональність, приглушується трагічність доби, домінує ідея багатоступеневого керівництва комуністичної партії у справі мобілізації підростаючого покоління на боротьбу з ворогом, міфологізуються окремі події. У такому контексті написана і

брошура, присвячена подвигам юних киян в роки війни [18]. Отже, на цьому етапі вже з'являються дослідження, спеціально присвячені трагедії та героїзму представників підростаючого покоління періоду Другої світової війни.

Третій етап радянської історіографії історії Другої світової війни, початок якому дала горбачовська „перебудова”, не приніс суттєвих трансформацій у царині методологічних пошуків. Відтак, праці другої половини 1980-х рр. містять рудименти попередніх заідеологізованих стереотипів. Однак саме в цей час була підготовлена необхідна методологічна, світоглядна та певною мірою фактографічна бази для наступних змін.

Підсумовуючи радянський період вивчення проблеми участі неповнолітніх громадян у антинацистській боротьбі, слід наголосити на тому, що вона досліджувалася лише на дотичному рівні й, по-суті, жоден із науковців не визначив її предметом окремого дослідження. На зміст та якість досліджень негативно впливали жорсткий прес партійного контролю за творчістю істориків та безроздільне панування марксистсько-ленінської методології з її недооцінкою людського виміру історії. До того ж історія війни була значною мірою зретушована і глорифікована, оскільки результати наукових досліджень мали цілком узгоджуватися з ідеологічною доктриною.

Розпад СРСР і проголошення незалежності України започаткували сучасний історіографічний період. Так, переглянувши власні погляди, визнаний лідер воєнних істориків М. Коваль низкою новаторських праць озброїв українську науку новими орієнтирами [19]. Утвердженню модерних методологічних підходів у вивченні історії війни, зокрема принципів україноцентризму та гуманізму, істотно посприяли праці О. Лисенка [20], які відзначаються глибиною аналізу та переконливістю концептуальних узагальнень. Вагомим здобутком стала і фундаментальна праця „Безсмертя. Книга Пам'яті України” [21], яка містить і окремі свідчення стосовно участі неповнолітніх у антинацистському русі Опору.

Одним із перших у сучасній історіографії питання про виокремлення історії дитинства із загальноісторичного контексту поставив М. Гон [22]. На початку ХХІ ст. з'явилися і спеціальні наукові праці, присвячені аналізу місця неповнолітніх українців у розгортанні боротьби цивільного населення підкупаційної України проти гітлерівських загарбників [23]. Відрадно, що й у новітньому академічному виданні з історії Другої світової війни знайшлося місце для розділу, присвяченого становищу неповнолітніх українців загалом і їхній участі в русі Опору зокрема [24]. Вивчення «дитячого» сегменту воєнної проблематики продовжується, що засвідчує дисертація Я. Овчинникової [25], де один із підрозділів присвячено юним учасникам народного спротиву окупантам.

Отже, незважаючи на накопичення певного фактичного матеріалу дослідниками різних поколінь, проблема життєдіяльності неповнолітніх громадян у воєнні роки залишається недостатньо вивченою. Враховуючи фактичний стан історіографії окресленої проблеми, варто визнати її доволі перспективною в межах розвитку сучасної української історичної науки.

1. *Молодая гвардия Украины*. – М., 1943.
2. *Див. зокрема: Кононенко Е. Мужество малых // Сталинское племя*. – 1944. – 8 января; *КСИ. Оповідання про відважних піонерів с. Покровського // Зірка*. – 1944. – 3 червня; *Еленина А. Партизанський разведчик Шура // Юный ленинец*. – 1944. – 8 июля; та ін.
3. *Балковий П.М. Винищувальні батальйони України в період оборонних боїв Радянської армії: Дис. ... канд. іст. наук*. – К., 1949 // *Депон.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 21.



4. Див. напр.: *Боевые годы*. – М., 1948.
5. Лисенко Ф.І. Героїзм радянського вчителства та школярів у Великій Вітчизняній війні (Із спогадів) // *Радянська школа*. – 1947. – № 6.
6. Стецкевич В. *Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 рр.*
7. *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т.* – К., 1975.
8. *Історія Української РСР*. – К., 1977. – Т. 7: *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945)*.
9. *Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України*. – К., 1979.
10. Балковий П.М. *Народне ополчення Радянської України* – К., 1961.
11. Перехрест О.Г. *Участь комсомольців і молоді Радянської України в охороні тилу (1941 – 1942 рр.) // УІЖ*. – 1975. – № 11; Піщевський А. П., Перехрест О. Г. *Ідейно-політичне виховання учнівської молоді в роки Великої Вітчизняної війни // Радянська школа*. – 1975. – № 2.
12. Коваль М.В. *Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны*. – К., 1977.
13. Тронько П.Т. *Подвиг твоїх батьків (З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.)*. – К., 1968; та ін. праці.
14. Гриценко М.М. *Школа Української ССР в період Великої Отечественной війни*. – О., 1960; *Культинський В.А., Кучер В.І. Учнівська молодь Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни // Радянська школа*. – 1981. – № 5; *Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні: 1941 – 1944*. – К., 1983.
15. Труценко М.В. *В пламени суворих испытаний. Комсомольці на фронтах Великой Отечественной войны*. – М., 1985.
16. Сергиенко В.С. *Сила гнева народного // Корсунь-Шевченковская битва*. – К., 1975.
17. *Дети-герои / Состав. И.К. Гончаренко, Н.Б. Махлин*. – К., 1985.
18. Борщ Ю.Ф., Яковенко А.О. *Піонери Київщини – герої Великої Вітчизняної війни: документальні розповіді*. – К., 1975.
19. Коваль М.В. *Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війні 1939 – 1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення*. – К., 1994; *Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії*. – К., 1995; *Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939 – 1945 рр.): Історіософські нотатки*. – К., 1999; та ін.
20. Лисенко О.Є. *Людський фактор перемоги // Сторінки воєнної історії*. – К., 2001. – Вип. 5; *Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // УІЖ*. – 2004. – № 5; *Лисенко О.Є. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни // Сторінки воєнної історії*. – К., 2008. – Вип. 12; та ін.
21. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945*. – К., 2000.
22. Гон М.М. *Дитячий дискурс історії // Історія в школах України*. – 2002. – № 2.
23. Голиш Г.М. *Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // УІЖ*. – 2005. – № 3; *Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.* – Черкаси, 2005; *Голиш Г.М. Участь неповнолітніх українців у підпільній боротьбі проти нацистських окупантів (1941 – 1944 рр.) // Гуржівські історичні читання: Зб. наук. пр.* – Черкаси, 2009; та ін.
24. *Україна у Другій світовій війні. Погляд з XXI ст.: У 2 кн.* – К., 2010.
25. Овчинникова Я.С. *Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук*. – Донецьк, 2011.

Р. Р. Хисамутдинова

ПОСЛЕДНИЙ СОВЕТСКИЙ ГОЛОД В НОВЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ИСТОРИКОВ (КОНЕЦ 1980-х – 2000-е гг.)

Голод 1946 – 1947 гг. – государственная политика или последствия засухи? Эта дискуссия между историками началась еще в 1990-е гг. и продолжается до сегодняшнего дня. Одни историки делают акцент на природных (засуха) и объективных (послевоенная разруха и нищета деревни) причинах голода, другие возлагают ответственность на государство, которое своей экономической и внешней политикой усугубляло вышеназванные факторы, способствовало расширению масштабов голода, снижению рождаемости в стране.

Послевоенный голод почти не освещался в советской историографии. Это объясняется тем, что в Советском Союзе не было условий и возможностей для объективного исследования причин, масштабов и последствий голода для страны, т.к. документы оказались недоступны историкам. Завеса секретности была настолько плотной, что писать и говорить о нем запрещалось. В отечественной литературе робкое упоминание о голоде было сделано в 4 томе коллективного труда по истории крестьянства в 1988 г. [1, 182 – 183]. Ограниченность информации создавала иллюзию сравнительно легкого преодоления последствий засухи, неурожая и послевоенной продрозверстки.

Первые научные работы по теме, включая публикации ранее секретных архивных документов, относятся к началу 1990-х гг. В Молдавии и Украине, где было наибольшее число жертв, раньше приступили к изучению послевоенного голода. Брошюра Б. Бомешко о голоде 1946 – 1947 гг. в Молдавии, построенная на неизвестных ранее фактах, удивляла фиксацией сохранившихся подробностей. Дополнительный свет на освещение проблемы голода в республике проливает сборник документов, составленный и прокомментированный В. Пасатом [2]. Украинские демографы А. Перковский и С. Пирожков обнаружили в архивах сведения по естественному движению населения Украинской ССР в 1940-е гг., свидетельствующие почти о двойном снижении коэффициента «жизненности» в 1947 г. [3, 22 – 23]. И. Маковейчук и Ю. Пилявец в своей статье, опубликованной в 1990 г. в том же журнале, со ссылкой на источники изложили причины голода в Украине [4].

Статья И. Волкова являлась одной из первых работ, посвященных послевоенному голоду в СССР, в которой автор выдвинул как главные причины голода последствия войны и засуху 1946 г. [5, 3 – 19]. В 1992 г. В. Попов опубликовал рассекреченные документы по периоду 1946 – 1947 гг. на материалах республик, краев и областей России. Среди них были документы и по голоду [6, 37 – 60]. Проблема серьезно рассматривалась в монографии В. Зимы [7]. Основу его трудов составили неопубликованные архивные документы, которые были рассекречены в конце 1980 – начале 90-х гг. В его статьях и монографии показаны причины, масштабы, тяжесть бедствия, охватившего не только области, пострадавшие от засухи, но и отразившегося на всей территории страны. В книге В. Зимы показано, что голод 1946 – 1947 гг., в отличие от подобных бедствий 1921 – 1922 и 1932 – 1933 гг. охватил не только деревню, но и город. С 1946 по 1948 г. от голода и вызванных им болезней, по примерным подсчетам В. Зимы, погибли около 2 млн. человек, в основном крестьян. По данным историка В. Попова, прямые потери от голода 1947 г. составили 770,7 тыс. человек. Именно